

grond rendabel maken en inkomsten verwerven door nieuwe activiteiten te ont-plooien. Veel kastelen worden daarom opengesteld voor publiek. Maar dat is niet koste wat kost, getuige de opmerking van een kasteelheer, die helemaal niet geporteerd is voor openstelling op openmonumenten dagen maar veel liever een beperkter aantal betalende en vaak meer geïnteresseerde bezoekers zijn huis laat zien.

O. Schutte

ADEL ALS HERINNERINGSGROEP

Josef, Matzerath, *Adelsprobe an der Moderne. Sächsischer Adel 1763 bis 1866. Entkonkretisierung einer traditionellen Sozialformation* (Stuttgart 2006) Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte. Beihefte Nr. 183. ISBN 13: 978-3-515-08596-0; 611 pag.

Eckart Conze und Monika Wienfort (Hg.), *Adel und Moderne. Deutschland im europäischen Vergleich im 19. und 20. Jahrhundert* (Köln 2004). ISBN 3-412-18603-1; 354 pag.

In 1871 bracht de Frans-Duitse Oorlog de Duitse eenheid tot stand. In Versailles werd de Pruisische koning Wilhelm I door de Pruisische 'ijzeren kanselier' Otto von Bismarck tot keizer uitgeroepen. Daarmee ontstond in feite een vorstenbond onder Pruisische leiding. Al in 1866 was het koninkrijk Saksen opgegaan in de Noordduitse Bond en daardoor in de Pruisische invloedssfeer geraakt. Ook een eeuw daarvoor had Saksen als keurvorstendom veel te duchten van Pruisen, met name in de Zevenjarige Oorlog (1756-1763) toen

Saksen aan de Oostenrijkse kant stond. Na 1763 beleefde het land een zekere voorspoed die vooral tot uitdrukking kwam in zijn porselein- en textielindustrie. In de Franse tijd wist Saksen zich te onttrekken aan zowel Oostenrijkse als Pruisische invloed. Bij de Vrede van Posen in 1806 werd het een koninkrijk, maar wel als lid van de door Frankrijk gedirigeerde Rijnbond. Daarin waren alle nog bestaande Duitse staten opgenomen, minus Pruisen en Oostenrijk. Resultaat van het Wener Congres was dat in 1815 de helft van het Saksisch grondgebied bij Pruisen kwam. Het resterende Saksen bleef eveneens afhankelijk van Pruisen, totdat in 1848, gelijk elders in Europa, maatschappelijke onrust hier leidde tot meer democratie en vrijheid, een uitkomst die enkele jaren later weer was teruggedraaid. En vanaf 1871 ging Saksen deel uitmaken van het Duitse keizerrijk.

Misschien dringt zich bij lezing van voorgaande alinea de vraag op waarom een bespreking van een *Habilitationsschrift* over Saksische adel tussen 1763 en 1866, verdedigd aan de filosofische faculteit van de universiteit van Dresden, moet beginnen met een kort overzicht van de toenmalige geschiedenis van Duitsland en Saksen. Twee antwoorden zijn in dit verband relevant: ten eerste, de auteur, Josef Matzerath, schetst die geschiedenis te summier in zijn monografie. Hij legt namelijk de nadruk op de interne, politieke geschiedenis van Saksen. Ten tweede, uit zo'n schets blijkt de onmogelijkheid om te spreken over *de* Duitse adel van de achttiende en negentiende eeuw.

Ik sta eerst stil bij dat laatste punt, tamelijk uitgebreid zelfs. Terecht stellen de adelshistorici Eckart Conze en Monika Wienfort in hun voortreffelijke inleiding bij de door hen geredigeerde, in 2004

verschijnen, bundel *Adel und Moderne*, dat, in Europees perspectief gezien, de Duitse adel tot in de moderne tijd zich als heel divers en verdeeld manifesteerde. Een nationale adelsgeschiedenis schrijven is in hun ogen noch mogelijk noch gewenst. Veel beter is het om voor zowel de achttiende als de negentiende, ja zelfs voor de twintigste eeuw, te beginnen met onderzoek naar verschillende ‘adelsregio’s’ en daarbij te letten op onderscheiden adelsgroepen – van *Standesherren* tot en met adelsverenigingen. Dan wordt direct duidelijk dat het aandeel van de adel sterk varieerde in de totale bevolking van het noordoosten tot het zuidwesten van Duitsland. Telden het zuiden en westen niet meer dan enkele honderden adellijke families, in het Pruisen ten oosten van de Elbe leefden in de eerste helft van de twintigste eeuw ongeveer 20.000 adellijke families. De meeste van hen waren ‘wenig begüterd’. Vandaar dat leken het onderzoek naar de adel in de moderne Duitse geschiedenis vaak zien als Junkeronderzoek. Ten onrechte, zo menen Conze en Wienfort. Inmiddels heeft ook belangrijk onderzoek plaatsgevonden naar de rol van de adel in bijvoorbeeld Beieren, Baden en Saksen. Daar komt nog iets bij. Adelsonderzoek dat zich richtte op de negentiende en twintigste eeuw sloot geheel aan op dat naar adel in de vroeg-moderne tijd, namelijk in zijn gerichtheid op politiek en bestuur. Wat was de machtswil van de adel als hofklijk rond Frederik Willem IV van Pruisen, in de vriendenkring van keizer Wilhelm II óf in de omgeving van maarschalk Von Hindenburg? Studies met een veel sterker accent op sociaalhistorische analyse, zoals de bekende studie uit 1979 van Heinz Reif naar de Westfaalse adel (1770-1860), bleven uitzonderlijk. Het was het debat over de

Duitse *Sonderweg* die nog eens een extra stimulans gaf aan onderzoek waarin de wortels van het nationaal-socialisme mede werden gezocht in het Pruisische militairendom en zijn adellijke elites.

Het afgelopen decennium is echter de horizon van het Duitse adelsonderzoek aanzienlijk verbreed. De impuls daarvoor is gekomen vanuit de interactie tussen cultuurgeschiedenis en adelshistorie. Nieuwe centrale begrippen als cultureel kapitaal, representaties en habitusvormen worden niet slechts opgevat als weerspiegelingen van traditionele hiërarchie of politiek-sociale orde, maar verwijzen in recent onderzoek naar maatschappelijke formaties als adel, *Wirtschaftsbürgertum* en *Bildungsbürgertum* waarin zich politieke en sociale veranderingen manifesteren. Tot ver in de moderne tijd blijkt de adel als ‘Meister der Sichtbarkeit’ (een uitdrukking van genoemde Reif) politieke macht en cultureel kapitaal te kunnen verenigen. De veranderbaarheid van adellijke habitusvormen en adellijke zelfstilering krijgt in het nieuwe onderzoek volle aandacht. De door historici al eerder gretig voor de adel gebruikte typeringen als ‘aanpassing’ en ‘boven blijven’ worden in het nieuwe cultuurhistorische perspectief opgevat als in de massasamenleving gehanteerde distinctie-strategieën. Zelfs de Pruisische Junker wordt nu met nieuwe ogen bekeken. De culturele blik op de adel maakt daarnaast ook de toepassing van het genderperspectief mogelijk: welke constructies van manlijkheid en vrouwelijkheid manifesteerden zich in adellijke kringen? Hofdames en salondames rukken op in het adelsonderzoek. Welke speelruimtes hadden deze vrouwen in een verscheidenheid van politieke constellaties? Maar ook: welke gevolgen hadden specifieke typen van manlijkheid

op de velden van politiek, leger en familie?

Min of meer als variant van het al enkele decennia in Duitsland invloedrijke cultuur- en mentaliteitshistorisch onderzoek naar burgerlijkheid heeft de afgelopen jaren het onderzoek naar *adellijkheid* aan populariteit gewonnen. In de spiegel als het ware van adellijke zelfgetuigenissen verschijnt adellijkheid als de constructie van specifieke levensvoorstellungen en waarden, menen Conze en Wienfort. Volgens Stephan Malinowski, in zijn magnum opus over Duitse adel en nationaal-socialisme (eerder besproken in *Virtus* 11, pp. 182-184), is adellijkheid scherper te formuleren voor de adel dan burgerlijkheid voor de burgerij. Waarom? Omdat het bij de adel om een kleinere en meer nauw omschreven groep gaat. Zo is het adellijke cultuurmodel gericht op een begrensde kring van mensen, vanuit juist de achterliggende gedachte dat die kring begrensd moet blijven. Distinctie en uitsluiting zijn in de adellijke waardencanon sterker dan in de vergelijkbaar burgerlijke. Daarom herkennen adellijke personen elkaar gemakkelijk in het sociale verkeer, zelfs wanneer ze elkaar nooit eerder hebben ontmoet. Verder is er de werking van adelspecifieke stilingen als eer, houding, dienst, plicht, offer, hardheid, ridderlijkheid en decorum; of van specifieke adellijke podia als landgoed, kasteel, jacht en hofbal.

Bijzonder interessant is nu te zien dat – ter correctie van en aanvulling op het concept adellijkheid vanuit het oosten van Duitsland, of nog specifiek van de universiteit van Dresden – een nieuw perspectief naar voren is geschoven voor het adelsonderzoek, dat zich richt op zowel de vroeg-moderne als moderne tijd (én op de overgang tussen beide perio-

des): adel die zich transformeert van stand naar herinneringsgroep. Toen de adel nog een stand was typeerde hij zich door specifieke vormen van levensonderhoud en de code van eer. Herinneringsgroep verwijst naar de maatschappelijke formatie die nog aan die verdwenen situatie van levensonderhoud en eer haar zelfbegrip ontleent en dit meeneemt naar het heden. Dat doet de adel in het bijzonder door voortdurende heruitvinding van bepaalde levensvormen. Steeds meer komt adellijkheid los te staan van bepaalde beroepsvelden. Voor zover ik dat kon nagaan is het concept ‘Erinnerungsgruppe’ het eerst gebruikt door Silke Marburg en Josef Matzerath in hun in 2001 verschenen bundel *Der Schritt in der Moderne. Sächsischer Adel zwischen 1763 und 1918*. Daarmee zijn we aangekomen bij de theoretische basis van Josef Matzeraths ruim 600 pagina’s dikke studie over Saksische adel tussen 1763 en 1866. De literatuurlijst, met alleen al een kleine dertig publicaties van de auteur zelf, maakt onmiddellijk duidelijk dat we hier te maken hebben met een echte specialist voor de geschiedenis van Saksen in de achttiende en negentiende eeuw en de positie van de adel daarbinnen. Naast publicaties over het hofleven en de stadsadel van Dresden schreef Matzerath over de adel in de Landdag en het lokale bestuur. Opvallend is ook Matzeraths opmerking dat hij, na de nieuwe Duitse eenwording, voor zijn onderzoekingen naar de Saksische adel veel gebruik heeft gemaakt van archivalia van de na 1945 onteigende riddergoederen. Deze papieren werden overgebracht naar overheidsarchieven, waardoor ze nu vrij toegankelijk zijn.

Matzeraths synthetische studie over de Saksische adel met de veelzeggende hoofdtitel: *Adelsprobe an der Moderne*,

richt zich alleen op de families uit de lage adel (uit zeven Saksische *Kreisen* die tot het eigenlijke Kursachsen behoorden). De op de Landdag vertegenwoordigde ‘Standesherrn’, die met hun voorrechten een soort elite vormde binnen de gehele adel van het keurvorstendom Saksen, zijn bewust buiten het onderzoek gelaten. Omdat zij zich – hoewel, in wisselende intensiteit – afzetten tegen de lagere adel zullen zij echter niet geheel buiten beeld kunnen blijven. Om de cohesie onder de adel te bepalen maakt het zeker wat uit of slechts een deelgroep of de gehele adel onderzocht wordt. Datzelfde geldt voor het probleem van ‘boven blijven’: voor een vermogende familie met veel status ligt dat anders dan voor het grootste deel van de lagere adel. Wat de omvang van zijn onderzoekspopulatie betreft moet Matzerath, ondanks zijn grote kennis van de bronnen, het toch stellen met opvallend ruime schattingen. In het laatste kwart van achttiende eeuw zou het gaan om ongeveer 10.000 adellijke Saksers en omstreeks 1840 om nog maar 6.000. Dat dit getal sterk terugliep had alles te maken met de territoriale verkleining van Saksen in 1815. Tot de onderzochte groep behoorden met name bezitters van een Rittergut, maar ook veel adel uit de residentiestad Dresden die dat niet bezaten.

Matzerath hecht er grote waarde aan zijn studie te positioneren in het wetenschappelijk debat over hoe adelsonderzoek te bedrijven en hoe niet. Niet voor niets begint zijn Inleiding met kritiek op twee gezaghebbende geleerden. Dat is in de eerste plaats Arno J. Mayer die in 1981 een geruchtmakende studie publiceerde over het negentiende-eeuwse Europa (tot 1914), *The Persistence of the Old Regime. Europe to the Great War* (Duitse uitgave: *Adelsmacht und Bürgertum. Die Krise*

der europäischen Gesellschaft, 1984). Daarin wil de auteur aantonen dat in dit tijdvak personen van adel de strategisch belangrijkste posities op vele maatschappelijke velden bleven bezetten én dat het adellijke ethos van het Ancien Régime overgenomen werd door een zeer vermogende top laag uit de burgerij. Belangrijke schakel in het betoog van Mayer is zijn aanname dat Europa toen nog meer ruraal en agrarisch was dan urbaan en industrieel. Als adelsonderzoeker verwierpt Matzerath de Mayer-these omdat deze de adel reduceert tot deel van de machtselite, waardoor de adel die daarbuiten staat per definitie onbeduidend wordt. De tweede visie die Matzerath scherp bekritiseert is die van Heinz Reif op de veranderde positie van de adel in de opkomende moderne wereld. Centraal bij Reif staat het project van adellijk-burgerlijke elitevorming. Ook bij die visie zal een groot deel van de adel niet in beeld komen of slechts als storende factor worden gezien voor de uit oude adel en burgerij voortgekomen ‘nieuwe adel’. Voor zijn visie leunt Reif volgens Matzerath veel te veel op de sociologie (van bijvoorbeeld Simmel, Tönnies, Michels en Weber) uit het begin van de vorige eeuw. Het grote nadeel van dit ‘van stand naar elite’-perspectief is in zijn ogen het eendimensionale karakter ervan, analoog aan de veel te simpele voorstelling van de overgang van een standen- naar een klassensamenleving.

Wat stelt Matzerath hier tegenover? Wat hij wil laten zien – aan de hand van de casus Saksen – is dat de adel in feite *niet* verdween of in een andere maatschappelijke formatie oploste in de eeuw tussen 1763 en 1866. Ook onder moderne condities, stelt hij, was het mogelijk dat de adel bleef voortbestaan. Met welke middelen en op welke velden de adel dat

deed – als collectiviteit, als familie, als individu – gaat de auteur dan vervolgens systematisch bij langs in zijn boek. Heel schetsmatig geeft hij eerst nog aan dat juist het van adel zijn, met de daarbij horende hoge status en grote ruimtelijke mobiliteit, al vroeg in de moderne tijd kansen bood op ‘individualiteit’ vanwege participatie op verschillende sociale velden. Zoals Matzerath zelf in zijn noten aangeeft leunt hij hier sterk op het werk van de socioloog Bourdieu en is er veel verwantschap met de ook in het Duits verschenen studie van de Franse adelsonderzoekster Monique de Saint Martin (*Der Adel. Soziologie eines Standes*, 2003). Daarin gebruikte zij het theoretische gereedschap van Bourdieu om de constructie van adellijke identiteit in het moderne Frankrijk te onderzoeken en te ontleden. Met name haar idee om de adellijke familie als sleutelinstituut te nemen spreekt Matzerath aan en dat komt in zijn studie duidelijk naar voren. Kortom, Matzerath oriënteert zich voor het raamwerk van zijn studie meer op de recente sociologie, antropologie en cultuurwetenschap dan op de sociale geschiedenis of elitegeschiedenis. Nadat de auteur het raamwerk van zijn onderzoek heeft geschetst volgen twee uitgesponnen delen over de cohesiekracht van de Saksische adel én zijn strategieën van ‘boven blijven’. Het vraagstuk van cohesie – wat hield de adel als groep bij elkaar? – splitst Matzerath in drieën op: adelsrecht, de onderlinge communicatie (op Landdag, in parlement en aan het hof) en het familieleven. Wat droegen zij al dan niet bij aan het voortbestaan van de adel als groep? Soms zijn de antwoorden van de auteur duidelijk: ‘Ein “von” vor dem Namen zu tragen, ein Wappen zu führen, und sich mit “Hochwohlgeboren” anreden zu lassen,

blieb beim Übergang in die Moderne unangetastet.’ Maar vaak is dat niet het geval en krijgt de lezer een moeizaam betoog voorgeschoteld. Dat geldt overigens weer niet voor wat hij over familie en ‘Gesellige Förmlichkeit’ schrijft. Dit onderdeel is het meest aantrekkelijke en ook meest heldere van het hele boek. Misschien komt dat door de daaraan ten grondslag liggende egodocumenten (dagboek, reisverslag, brief). In dat licht bezien is het wat vreemd dat de auteur in zijn Inleiding benadrukt dat hij de ontwikkeling van stand naar herinneringsgroep (en het bijzondere aan de adel) niet nog eens wil laten zien met gebruikmaking van zulke bronnen. Ondanks dalende endogamie, afname van grondbezit en macht én verminderd aandeel in het cadettencorps, bleef kennelijk onder de Saksische adel de overdracht van adellijk standsbewustzijn in familieverband vrij krachtig. Ook de stad Dresden was in de negentiende eeuw nog altijd de spil voor zowel adellijke communicatie als identificatie met adel.

In het deel over strategieën van ‘boven blijven’ komen eerst velden aan de orde als politiek en afvaardiging, ambten en overheidsdienst, grondbezit en vermogen. Daarna worden verschillende familie-strategieën bekeken, waarbij familiecontract en fideïcommis, samen met familievermogen en individueel bezit, door de auteur onder de loep worden genomen. De reconstructie van de gang van zaken in verschillende families levert hier even zovele sub-modellen van vermogensbeheer op. De schrijver vergt hier erg veel van het uithoudingsvermogen van zijn lezer. Een en ander mondt uit in de constatering dat in de loop van de negentiende eeuw er in het parlement niet sprake was van een strategie van *de* adel. Ook de aanwezigheid van adel in over-

heidsdienst diende zich in genoemde eeuw steeds minder als typisch adellijk aan. Ten slotte, op het vlak van grondbezit beschikte de adel niet meer over een gemeenschappelijke visie op het maatschappelijke geheel én tussen families dienden zich behoorlijke verschillen aan in hun optreden om al dan niet adellijkheid te bewaren of te herstellen.

Wie verwacht dat de auteur in zijn slotbeschouwing de grote lijnen van zijn dikke boek nog eens noemt en ze keurig bij elkaar brengt in een synthese, komt bedrogen uit. Na eerst vastgesteld te hebben dat de adel bij zijn entree in de moderniteit het politieke veld verliet en ter compensatie van dat verlies cohesiekracht ging ontwikkelen als herinneringsgroep, komt hij nog op de proppen met een exposé over het concept 'Entkonkretisierung'. Kort gezegd lijkt Matzerath het volgende te bedoelen. Nadat de adel niet langer gebonden was aan bepaalde beroepsvelden, stonden voor personen van (Saksische) adel, die niet langer gebonden waren aan een vroegere 'concrete sociale formatie', vele wegen open. Te denken valt daarbij aan nieuwe sociale formaties en aan moderne individualiteit. Wat het laatste betreft, individuen van adellijke afkomst gingen zich op grond van hun welstand, macht en cultureel kapitaal op verschillende sociale velden bewegen. En toch bleef er voldoende gelegenheid, in zoverre zij dat wilden, om op verschillende plaatsen hun adellijkheid te demonstreren.

Hoe aannemelijk die uitkomst over het tonen van adellijkheid ook oogt voor de periode die Matzerath beschreef, ze lijkt verdraaid veel op de visie die de auteur al in zijn Inleiding uiteenzette. En dat is onmiskenbaar een zwakte van dit boek. Hét probleem van dit boek is dat de auteur zich veel moeite heeft getroost een

hoogst theoretisch verantwoord boek te schrijven, maar na lezing ervan flonkert alleen het concept herinneringscultuur nog enigszins. Niet omdat het zo helder is uitgelegd, maar omdat het boek intrigerende beschrijvingen van egodocumenten bevat die (bij deze lezer tenminste) vele vragen deden rijzen over de betekenis en invloed van collectieve herinneringen in een groep als de adel – niet alleen in Saksen, maar ook elders in Europa.

Yme Kuiper